

Fra kirkegård til park

I.C. Møllerparken i Esbjerg

Af arkivchef, cand.mag. Jørgen Dieckmann Rasmussen

Esbjerg Byhistoriske Arkiv

Et af de første indslag ved indvielsen af I. C. Møllerparken var at sætte springvandet i Vandstenen (eller Den Blå Sten, som den også kaldes) til at springe. Det var Esbjergs første springvand. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Den 22. juni 2013 indbød Esbjerg Fonden og Esbjerg Kommune til fest i byens centrum. Anledningen var indvielsen af byens seneste park, som Fonden forærede kommunen og borgerne i anledning af sin 50-års fødselsdag. Trods det ikke alt for gode vejr var fremmødet pænt stort, for det er ikke hver dag, Esbjerg får en ny park i centrum. Eller at en nedlagt kirkegård omdannes til park med mange af de oprindelige gravsten stående til minde om de pionerer, der var med til at lægge grunden til det Esbjerg, vi kender i dag.

Bysamfundets opståen

Da loven om anlæg af en havn ved Esbjerg blev vedtaget den 24. april 1868, forestillede ingen sig et større bysamfund vokse op ved den nye havn. Heller ikke selv om staten havde besluttet at lade den nye havn forbinde med en jernbane. Modsat i dag lavede man dengang ikke fremskrivninger af projektet og dets langsigtede konsekvenser. Den generelle forventning var, at når havn og jernbane var taget i brug, ville det hele falde til ro og stabilisere sig. Ingen kendte til omlægningen af dansk landbrug fra vegetabiliske til forarbejdede animalske produkter som smør og bacon, ingen så industrialiseringen komme eller de store folkevandringer fra land til by samt til udlandet. Hvor hurtigt udviklingen gik på dette tidspunkt kan illustreres ved, at havnen i Esbjerg blev bygget som dokhavn, så store sejlskibe med køl kunne ligge sikkert ved kaj ved lavvande – men da havnen åbnede for trafik i 1874, havde nogle af skibene allerede skorsten og var dermed rykket en klasse op teknologisk set. Fremtidens vej.

I marts 1868, måneden før loven om en havn ved Esbjerg blev underskrevet, offentliggjorde Illustreret Tidende dette kobberstik af stedet, hvor den nye havn skulle anlægges. Dominerende var Esbjerg Kleve t.v., og til havs ses i forgrunden Fanøbåden med splitflag og i baggrunden et par everter, som var den dominerende skibstype i Vadehavet. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Formålet med havn og jernbane var først og fremmest nationalistisk – med krigen 1864 havde Danmark mistet sine havne på den jyske vestkyst. De lå i Husum, Tønning og Altona og fungerede stadig som før, men i Danmark var der ikke politisk stemning for at støtte "fjenden" med håndteringen af den danske landbrugsekspor: Levende kreaturer til først og fremmest det engelske marked.

Allerede i 1865 blev der sat undersøgelser i gang for at finde den ideelle placering af en kommende Vestkysthavn, og interessen samlede sig hurtigt om Esbjerg, som på det tidspunkt var ingenting: Et lille, vestjysk landbosamfund på to gårde, tre huse og i alt 23 indbyggere. Tre ting talte for Esbjerg: For det første ville den nye havn ligge godt beskyttet mod det voldsomme Vesterhav bag Fanø og Skallingen, for det andet var der kort afstand (ca. 250 m.) fra kysten og ud til sejlrenden, og for det tredje kunne den store klint Esbjerg Kleve bidrage med materialer til det kommende havnebyggeri. Nogle af disse fortrin virker måske underlige på os i dag, hvor man f.eks. kan anlægge en metro under København uden tilsyneladende forhindringer, men den industrielle revolution var endnu ikke rigtigt kommet til Danmark, så redskaberne til projekt Esbjerg Havn var skovl, spade, hestevogn og trillebør. Alt, hvad naturen på stedet kunne bidrage med, spillede derfor en stor rolle. Var havnen f.eks. blevet placeret i Ribe, skulle der være gravet en kanal på ca. otte km.

Efter datidens forhold var der tale om et stort ingeniørprojekt med brug for mange hænder, og der strømmede da også mennesker til Esbjerg for at være med til projektet. Det fremgik tydeligt af folketællingen 1870, hvor der ud for rubrikken "Adresse" for hovedparten af personerne med bopæl i Esbjerg stod, at pågældende var "midlertidigt nærværende". Esbjerg-opholdet var ikke permanent – det med Esbjerg ville gå over. Og det til trods for, at Esbjergs befolkning var vokset eksplosivt på mindre end to år: Fra 23 til 470 personer. Og ikke nok med det – tilflytterne kom ikke blot fra nærområdet, men fra det øvrige Danmark, Norge og Sverige. Borgere fra hertugdømmerne og Tyskland fandt også vej til Esbjerg, der hermed blev et større integrationsprojekt. Der blev talt mange tungemål i den nye by. Og så måske det mest overraskende: Tilflytningen stoppede ikke, men blev ved og ved.

Kirke og sogn

Det lille ejerlav Esbjerg hørte i 1868 til Jerne Sogn med kirke og kirkegård i Jerne. Ordet lille blev snart misvisende, for med det store opbrud i den danske befolkning blev Esbjerg ét af de steder, der kunne byde på noget nyt. "I Esbjerg var der bedre muligheder", lød det over det ganske land, og ikke kun arbejdere til havnebyggeriet, men også folk med rod i andre erhverv kom til den nye by. "Projekt Esbjerg" udviklede sig i takt med samfundsændringerne i Danmark: Fiskeri, som ingen havde regnet med, kom hurtigt til at indtage en betydningsfuld rolle i byen, omlægningen af dansk landbrugseksport fra uforarbejdede produkter til bearbejdede animalske produkter som smør og blev hurtigt at se på havnen. Og landbrugets andelsbevægelse med mejerier og slagterier, som bredte sig som en steppebrand fra Vestjylland, producerede varer i god, ensartet kvalitet, der i store mængder blev udskibet til det engelske marked fra den isfrie Esbjerg Havn, der var blevet Danmarks port mod vest. Og de mange andelsmejerier i hele Danmark og andre, tilsvarende moderne virksomheder skabte efterspørgsel efter kul, der kunne importeres via Esbjerg Havn, som dermed kom til at stå centralt i den danske omstillings- og industrialiseringsproces. I 1875 var indbyggertallet 1.006 indbyggere, i 1880 1.529. I 1890 havde byen 4.111 indbyggere.¹

Denne voldsomme stigning i indbyggertallet ramte ikke blot det kommunale område med skoler og veje, men også det kirkelige område, for alle kirkelige handlinger skulle foregå

i Jerne Kirke, sognets kirke. For de fleste esbjergensere betød det en spadseretur på tre km hver vej uanset vejret, og så kunne man opleve, der ikke var plads, når man endelige nåede frem!

Kamp for egen kirke og kirkegård

Allerede i slutningen af 1870'erne blev der holdt borgermøder i Esbjerg om at få egen kirke og kirkegård. Forslaget vakte ikke umiddelbart begejstring hos andre end esbjergenserne, men det var man ikke uvant med i byen, hvor man måtte kæmpe for alt bortset fra havnen og jernbanen. Skibsbygmester Th. Dahl, Poul Stockholm Breinholt og Morten Spangsborg arbejdede sammen om en løsning, så for at få sagen løbet i gang, tilbød Poul Breinholt at lægge pengene ud for et areal til kirke og kirkegård mod selv at få gravstedsindbetalingerne, indtil udlægget var hjemme. Hastværket skyldtes, at Esbjergs første byplan fra 1870 var ved at være fyldt ud, og skulle Esbjergs første kirke og kirkegård ikke komme til at ligge alt for langt ude på landet, skulle der handles hurtigt. Og det blev der: Et areal nord fra den nuværende Skolegade og ned til Norgesgade blev købt til formålet, og så kunne planlægningsarbejdet i det mindste gå i gang. For indbyggertallet blev som nævnt ved med at stige.

Fra køb af grund til kirke og kirkegård var der endnu et stykke vej, inden det blev virkelighed. For at det indkøbte areal kunne anvendes til kirkegård, var en godkendelse af sundhedsmyndighederne nødvendig. Embedslægen i Ribe konstaterede, at den påtænkte kirkegård lå uden for det bebyggede område, så han godkendte planen på den betingelse, at den sydlige tredjedel, der lå nærmest byen, blev beplantet med træer og ikke anvendt til gravpladser. Det skyldtes hensynet til byens brønde og generede ikke ansøgerne, for på den måde fik de en byggegrund til en kommende kirke. Kirkeministeriet godkendte planen og understregede, at der ikke ville blive bevilget penge af stiftsmidlerne til anlæg af en kirkegård.²

Herefter blev pladsen planeret og beplantet, og der blev foreløbig anlagt tre stier med gravsteder på begge sider. Udgiften til køb af jord og istandsættelse beløb sig til knap 3.000 kr., og en indsamling blandt byens borgere indbragte ca. 1.300 kr. Resten lagde proprietær Poul Breinholt ud mod til gengæld at få indtægten ved salg af gravsteder, indtil han havde fået

sit udlæg indfriet. Kirkegården blev indviet den 22. juli 1884 med begravelsen af stenhugger Johan Friedrich With. Han var én af Esbjergs pionerer – en af de mange, der var kommet til Esbjerg for at arbejde på havneprojektet i 1868 og yderligere én af de 16 familier, der slog sig ned i de såkaldte jordhytter på Bavnehøj og stadig boede der ved sin død.³ Måske kan man ikke sige, at den nye kirkegård hurtigt blev populær, men i hvert fald blev ni afdøde esbjergensere med kirkeministeriel tilladelse flyttet fra Jerne Kirkegård til den nye kirkegård i Esbjerg inden for det første år efter kirkegårdens åbning.⁴

Vor Frelsers Kirke set fra Skolegade mod nord omkring 1888. Kirken blev indviet den 18. december 1887. Bag kirken skimtes kirkegården, som allerede var begyndt at fyldes. Ellers så man kun marker, hvor der er by i dag. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

I efteråret 1884 blev der forhandlet med Jerne Sogneråd om kirkegårdens drift. Der blev fastsat takster for gravstederne og lavet et regulativ samtidig med, at kirkegården blev tilskødet kommunen. Indtil videre fik Breinholt dog indtægterne, men i 1892 havde han fået sine penge hjem. Kirkegården gik herefter over til en kirkegårdsinspektion, der var udpeget af sognerådet. Den første bestyrelse bestod af pastor Bruun, skibsbygmester Th. Dahl og købmand Mads Jørgensen. De havde svært ved at få pengene til at slå til, for de modtog kun penge for gravsteder, så hvert år måtte Jerne Sogneråd yde tilskud til driften.

Kirken fulgte efter

Med kirkegården åbnet og i drift var opførelsen af en kirke og oprettelsen af et selvstændigt kirkesogn næste mål. Med den fortsat kraftige befolkningsvækst i ryggen følte nybyggerne, at de stod stærkt over for myndighederne i kirkesagen. Snart boede der flere borgere i den nye by end i resten

Da det begyndte at knibe med plads på Esbjergs første kirkegård, "hamstrede" blandt andre slagtermester Hertz et gravsted i 1892, for at familien ikke skulle ende med at blive begravet et andet sted – på det tidspunkt Jerne Kirkegård. Han fik derfor et gravsted i den daværende kirkegårds nordlige del ud for Norgesgade, som ses i baggrunden. Der blev dog først brug for gravstedet i 1901, hvor hustruen Caroline Hertz (1842-1901) døde. Foto: Torben Meyer, august 2019. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

af det gamle kirkesogn. Tilflytterne var aktive og energiske folk med klare ideer om, hvordan deres by skulle formes, og hvad den skulle kunne tilbyde borgerne. En kirke var blot ét af ønskerne. Borgerne vidste desuden, at de kun fik deres ønske opfyldt ved at stille sig selv i spidsen for projektet. Allerede i 1880 havde en gruppe esbjergensere derfor henvendt sig til Kultusministeriet (Kirke- og Undervisningsministeriet) for at få en kirke opført i Esbjerg, men ansøgningen blev afslået.

Fem år senere blev der gjort et nyt forsøg. Den 13. februar 1885 deltog ca. 200 esbjergensere i et møde på Hotel Spangsborg om en kirke i Esbjerg. Både sognepræsten og degnen ved Jerne Kirke støttede forslaget, for de havde virkelig fået deres sag for med byens vækst. I 1867 var der 21 fødsler i hele Jerne Sogn – i 1880 var tallet vokset til 106. Indbyggertallet i Esbjerg var nået op på næsten 2.000, og så mange mennesker kunne Jerne Kirke slet ikke rumme. Yderligere lå den næsten en halv mil væk, som man skrev i ansøgningen til ministeriet. Og da Esbjerg yderligere var "statens barn", var der kun rimelighed i statslig støtte til kirkesagen, lød et af argumenterne fra Esbjerg.⁵

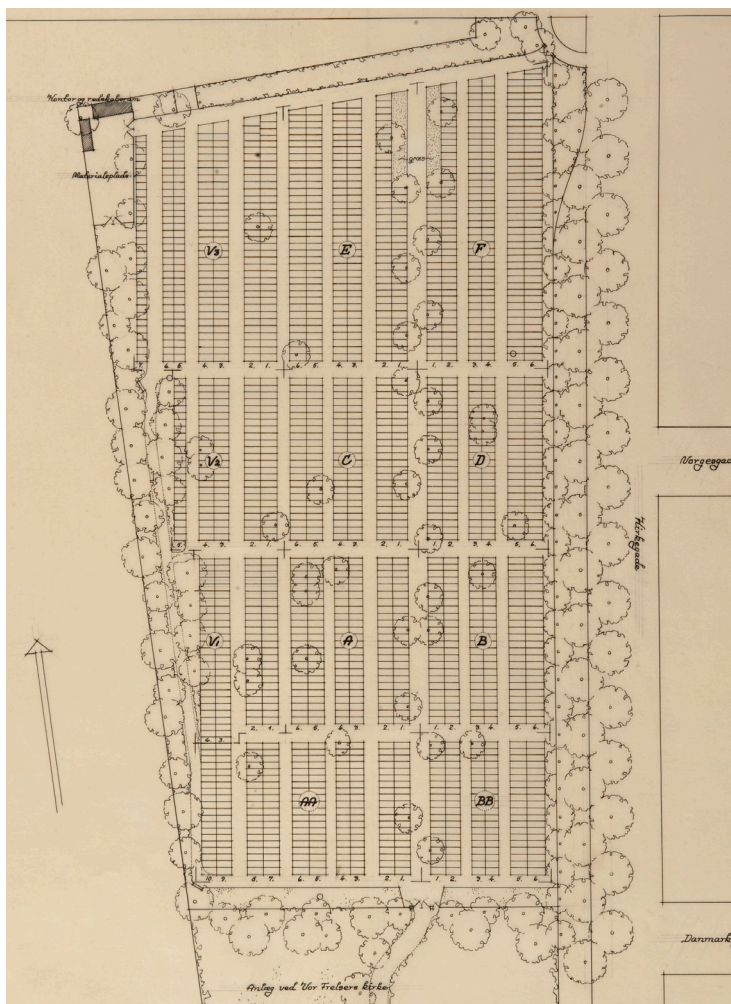
Pengene blev også bevilget, men derimod kneb det med at få indsamlet de frivillige bidrag, som var en af forudsætningerne for projektets gennemførelse. Det lykkedes dog de ihærdige borgere at få styr på økonomien, så Esbjergs første kirke – Vor Frelsers Kirke – kunne indvies den 18. december 1887.⁶

Pladsmangel på kirkegården

Så hurtigt gik det med at fylde kirkegården, at kirkegårdsbestyrelsen allerede forudså udfordringer i fremtiden. Det

var faktisk også kendt i byen, for esbjergensere begyndte at "hamstre" gravsteder for ikke at "havne i det uvisse", som på dette tidspunkt ville være Jerne Kirkegård. Det gjaldt f.eks. slagtermester Martin Hertz, der købte sit familiegravsted i hvad der dengang var kirkegårdens nordøstligste hjørne. Der blev brug for gravstedet ved hustruen Caroline Hertz' død i 1901 – han selv fulgte først efter i 1919, men så blev de også begge begravet på kirkegården ved Vor Frelsers Kirke.

Plan over kirkegården ved Vor Frelsers Kirke i januar 1958. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

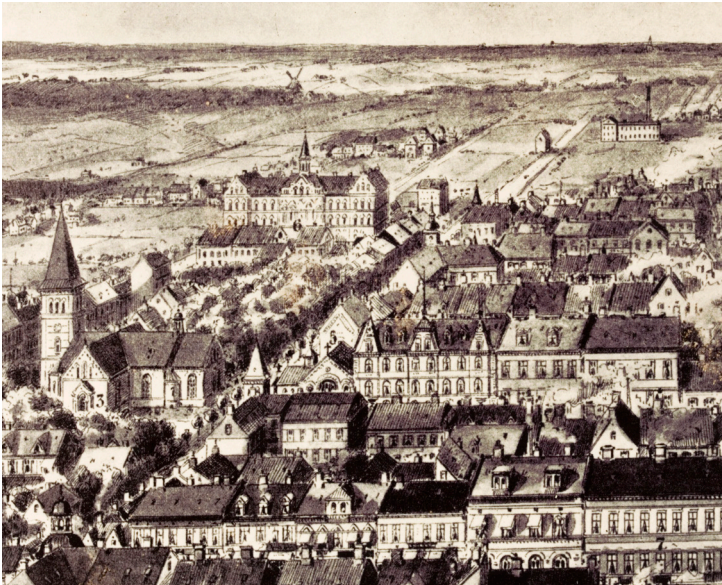
I et forsøg på at dække efterspørgslen besluttede kirkegårdsbestyrelsen i 1893 at købe, hvad der endnu var ledigt nord for kirkegården, men allerede i 1896 blev der købt syv tdr. land til kirkegård i den vestlige del af Esbjerg. Det var næsten lige så langt væk som Jerne Kirkegård, men inden

for kommunens grænser. Hermed blev grunden lagt til den nuværende *Kirkegården ved Gormsgade*, som mange Esbjerg-familier dengang helst ikke ville benytte på grund af afstanden fra centrum.

En af de kendte esbjergensere, som var ved at komme i klemme m.h.t. gravsted, var redaktør, byråds- og folketingsmedlem J. P. Sundbo. I 1919 havde han og hustruen den store sorg at miste en ugift datter. Gode kræfter hjalp familien Sundbo med at finde et familiegravsted på den ellers lukkede kirkegård, men Sundbo måtte bide i det sure æble og acceptere et gravsted så tæt ind på kirken, man næsten kunne komme – en kirke han som ateist ikke ville være medlem af. Kirkegården ved Vor Frelzers Kirke havde under 600 gravpladser og ingen mulighed for udvidelse. I 1912 foreslog Esbjerg Byråd første gang at lukke for salget af gravsteder på kirkegården ved Vor Frelzers Kirke. Det var modigt, for i den lokale selvforståelse var det her, "rigtige esbjergensere" blev begravet – ikke store kunstnere eller landskendte personer, men alle de der havde ydet deres bidrag til at bygge det nye lokalsamfund op: Den første sognepræst, folkene der førte ordet og pennen for Esbjergs udskillelse fra Jerne Sognekommune, kromanden der med sin Strandby Kro og senere Hotel Spangsberg lagde hus til de borgermøder, hvor centrale politiske emner blev diskuteret og skudt i gang, hvad enten det handlede om kirke, retskreds, gadebelysning eller skole, som sognerådet ikke tog op af sig selv. Her lå også manden, der

J. P. Sundbo kom til Esbjerg for at bygge den socialdemokratiske presse op. Han var ateist og var bl.a. aktiv på skoleområdet, hvor han var fortæller af at fjerne religionsundervisning fra skoleskemaet. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Udsnit af panorama over Esbjerg set mod nord fra Esbjerg Vandtårn. Kirkegårdens grund var da fuldt beplantet og uden plads til nye gravsteder. Ca. 1905. EBA 66829-070

byggede Esbjergs skolevæsen op og formede det. Glemmes må heller ikke gravstenen for manden, der førte afholdsbevægelsen til Esbjerg.

Den gamle kirkegård i sin seneste version inden endelig omdannelse til park. Bl.a. var heget blevet fjernet eller åbnet, så det føltes mere indbydende at gå ind på området. Gangsystemet var blevet omlagt, så det var enklere og ikke længere lignede kirkegårdens gangsystem. I forgrunden ses de to søjler, der tidligere havde båret portene ind til kirkegården. De blev senere bevaret, fordi de markerede kirkegårdens sydlige grænse. Esbjerg Byhistoriske Arkiv. Foto 2009.

Byrådet fremsatte forslag om at lukke kirkegården flere gange, men hver gang blev det mødt med mange indsigelser fra gravstedsejere og menighedsrådet ved Vor Frelzers Kirke. I 1975 fandt den sidste begravelse sted, så fra 1995 var kirkegårdsområdet udlagt som grønt område med gravstenene stående på de oprindelige pladser, mens f.eks. gange og hække omkring gravsteder blev fjernet og kun ét gravsted fortsat bevarede præget af gravsted. Det var I. C. Møllers gravsted, manden hvis formue senere betalte for den nuværende park.

Sådan gik der år efter år, uden videre skete ud over, at græsset blev slået, og efter nogle år blev der fjernet låger og dele af indhegningen for at lette adgangen til området.

Fra grønt område til park

Hvad der på længere sigt skulle ske med området, svævede i det uvisse, men der var flere interessenter. Allerede i 1970'erne gav den kulturhistoriske interesse sig til kende, idet en lokalhistorisk gruppe bestående af seminarielektor Verner Bruhn, museumsinspektør Aino Kann Rasmussen, Esbjerg Museum, og arkivleder Dorte Haahr Carlsen, Esbjerg Byhistoriske Arkiv, sammen med stadsgartner Niels Banke fik alle bevarede gravsten sikkerhedsfotograferet. Det skete i

1980, og en rapport med en kort biografi af nogle af de mest centrale personer på kirkegården blev udarbejdet.⁷

Bag dette initiativ lå der en tanke om bevaring og uden tvivl bevaring i en helhed med en parkkarakter – lidt á la Assistens Kirkegård i København, selv om monumenterne ikke kunne matche dem i national betydning. Første skridt mod at realisere en sådan plan var at få gravstedsejerne med på ideen, hvilket de heldigvis viste sig at være. Der kom kun positive tilsagn tilbage, selv om ingen kendte det endelige projekt, og bevaring af gravminder endnu var noget nyt – kirkeminister Mette Madsens lov om bevaring af gravminder kom jo først i 1986.⁸

Der skete dog ikke mere, for uenigheden om den fremtidige anvendelse var stor. Danmarksgades Skole så en mulig kompensation for de boldbaner, skolen havde mistet ved opførelsen af Esbjergs nye rådhus i 1968-1971. Menighedsrådet ved Vor Frelzers Kirke ønskede ikke boldspil og løb på den tidligere kirkegård og slet ikke en legeplads, som skolen også havde ytret ønske om. Derfor gik der mange år med en march på stedet.

Forslaget om en park kom fra en helt uventet kant. Nok så fremmede for virkeliggørelsen var, at forslagsstilleren også havde pengene med. Det åbner mange døre i en kommune med en anstrengt økonomi. Udspillet kom fra fhv. direktør Karsten Jørgensen, der var formand for Esbjerg Fonden, hvis kapital kom fra erhvervsmanden I. C. Møller, hvis gravsted stadig var det eneste bevarede på kirkegården. Som forbe-

Portræt af I. C. Møller er malet af Hans Henrik Henningsen. Originalen findes på Esbjerg Museum. Forretningsmanden I.C. Møller (1888-1973) stammede fra Esbjerg, men er mest kendt som direktør for koncernen Cold Stores, der havde kølehuse primært til opbevaring af kød i København og mange andre store byer i Danmark og Sverige. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Facadebillede af Hotel Spangsberg, som blev opført i 1875 af Morten Spangsberg. Facaden mod Havnegade blev udvidet i 1877. I 1882 blev der opført en teatersal, og i 1890 blev hjørnegrunden ved Stormgade bebygget. På billedet ses personalet uden for hotellet. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

N. J. Poulsen kom til Esbjerg i 1876, hvor han arbejdede på Frantz Lund Møllers Smedje, som han senere blev medejer af. Derudover var han dybt involveret i forskelligt i den nye by, bl.a. lokalpolitik, hvor han var sognerådsformand i 1898, inden byen blev købstad og fik kongevalgt borgmester. Han fortsatte dog som menigt medlem af Esbjerg Byråd. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

redelse til en henvendelse til Esbjerg Kommune havde han drøftet sine tanker med arkitekt Helene Plet fra Move Arkitektur (nu Plet Arkitektur), bl.a. også for at få en fornemmelse af, hvad en eventuel park ville beløbe sig til – og om man overhovedet kunne nå at gennemføre projektet, hvis kommunen var interesseret. Parken skulle nemlig være færdig til juni 2013, hvor Esbjerg Fonden ville markere sit 50-års jubilæum.

Der blev indkaldt til et møde med interessenterne i borgmester Johnny Søtrups mødelokale på Esbjerg Rådhus. Karsten Jørgensen fremlagde planerne, som Helene Plet efterfølgende foldede ud. Udgangspunktet var, at alle parkens gravminder skulle bevares, men ikke nødvendigvis på det oprindelige sted. Én af skitsens ideer var at skabe større sammenhængende græsområder til forskellige aktiviteter, f.eks. boldspil. Ønsker om mere faste installationer som legeplads med sandkasse, gynger og vipper var der ikke lydhørhed for. Til gengæld kom der et helt nyt forslag på bordet, nemlig vand. Det havde længe været efterlyst i byen. Modsat Odense og Århus har Esbjerg ikke en å løbende gennem centrum, så bl.a. fhv. turistchef Lise Retbøll havde i mange år talt varmt for et springvand eller noget lignende i Esbjergs centrum. Nu så det ud til, at dette ønske endelig kunne opfyldes.

Gennemgående var der stor opbakning bag forslaget om en park. Den kunne give byen endnu en "grøn lunge", noget der ellers næsten er umuligt at få i et allerede tætbygget område.⁹

Det gravmindemæssige aspekt

Da bevaring af den tidligere kirkegårds gravsten var meget vigtig, blev der afholdt et møde mellem arkitekt Helene Plet, museumsinspektør Hans Mikkelsen, Nationalmuseet og mig som Esbjerg Kommunes kontaktperson i spørgsmål om gravminder. Som udgangspunkt var alle sten vurderet bevaringsværdige, så spørgsmålet var, hvordan de forholdsvis mange gravsten kunne placeres hensigtsmæssigt og forklarligt i forhold til hinanden. De skulle helst ikke ende stillet op på række langs muren ud mod Jyllandsgadegrundene, som nogen så som en løsning.

Ét af de første punkter på dagsordenen var så slet ikke gravminderne, men de to murede søjler, der oprindeligt bar låger-

ne i indgangen til kirkegården fra Vor Frelzers Kirke. Lågerne var for længe blevet fjernet, men søjlerne markerede den oprindelige kirkegårds fysiske udstrækning mod syd, altså op mod kirken. Der blev hurtigt enighed om, at de skulle blive stående som vigtige markører af kirkegårdens rum.

Dernæst blev der drøftet emner som kirkegårdens kvarterer, afstand mellem mindesmærker over personer, der igennem livet havde haft et ansændt forhold, sten der skulle forblive stående isoleret og så endelig spredte sten, der kunne blive stående, hvis ikke det var nødvendigt at flytte dem for at skaffe plads til større, sammenhængende områder med græs.

De ledende pionerers kvarter

Som udgangspunkt var det vigtigt at fastholde de ledende pionerers kvarter. Det var bl.a. gravminder for personer som kro- og hotelejer Morten Spangsberg (1835-1891), direktør og sognerådsformand N. J. Poulsen (1853-1921), ekspeditør Poul Stockholm Breinholt (1825-1897) og læge Oscar Bruun (1848-1898). De fire var med i mange af byens store projekter. Morten Spangsberg var ejer af Strandby Kro, Jerne Sogns trafikale knudepunkt, før Esbjerg blev forbundet med jernbanen. Her stoppede dagvognen fra Ribe og Varde nemlig for at aflevere og opsamle rejsende og post til sognet. Var der rejsende til Fanø, skulle kromanden hejse flaget på kroens flagstang, så færgemanden i Nordby kunne se, der var ventende passagerer. Før Esbjerg Havn åbnede for trafik, var der ingen fast sejlplan til Fanø. Da udviklingen omkring Esbjerg Havn kom op i fart, måtte Morten Spangsberg til gengæld erkende, at Strandby Kro lå for langt væk fra havnen til, at gæster fandt derud. Derfor opførte han i 1875 et helt nyt hotel, Hotel Spangsberg, inde ved Esbjerg og flyttede sin bevilling dertil. Hotellet var i øvrigt den ene af de tre fleretagers bygninger i Esbjerg på den tid. Det var byens suverænt største samlingssted og derfor det oplagte valg, når der skulle holdes borgermøder i Esbjerg, også efter Morten Spangsbergs død. På hotellet blev spørgsmål som kirkegård og kirke vendt, der blev diskuteret gadebelysning i den nye by, Esbjergs udskillelse fra Jerne Sognekommune i en ny sognekommune, oprettelse af en retskreds med Esbjerg som centrum til erstatning for Skads Herred osv. Morten Spangsberg skabte med sit hotel det demokratiske forum for den lokale politik i Esbjerg. Nærmest det Esbjerg Sogneråd, man endnu ikke havde.

De ledende pionerers kvarter i I. C. Møllerparken. T.v. ses Morten Spangsbergs gravsten, yderst t.h. gravstenene for Oscar Bruun og frue. Den store sten ca. midt i billedet t.h. for stien er N. J. Poulsens. Gemt i busken er Poul Breinholts gravsten, og for foden af den ligger mindepladen for familien Breinholts tjenestepige, Marianne Nielsen, der havde gjort rejsen fra Mors til Esbjerg sammen med familien Breinholt og så fik den ære at blive begravet sammen med sit herskab. Foto: Torben E. Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Sammen med Poul Stockholm Breinholt og skibsbygmester Th. Dahl var Morten Spangsberg aktiv i kirkegårdsagen. De var med at finde grunden, men da det kom til betalingen for købet af de godt tre tønder land, var det den velhavende Poul Breinholt, der måtte åbne pungen.

Morten Spangsberg og Poul Breinholt både kendte hinanden og arbejdede sammen. Modsat Morten Spangsberg var Poul Breinholt ikke lokal, men typisk tilflytter. Faktisk blev han headhunted af datidens store erhvervsmand C. F. Tietgen (1829-1901) til at bygge DFDS' eksport af levende kreaturer til England op – rederiet DFDS var også en Tietgenforretning, som ejeren gerne så blomstre for at få de penge hjem, han havde måtte lægge ud for at gøre havneprojektet i Esbjerg færdigt. Breinholt løste opgaven til perfektion og fik også selv udbytte af indsatsen i en sådan udstrækning, at han selv kunne optræde som sponsor i projekter som kirke og kirkegård.¹⁰

Til gruppen af ledende pionerer hører også dir. N. J. Poulsen, der var én af de fire sognerådsformænd, Esbjerg Sognekommune havde i perioden 1894-1898, inden byen blev købstad og fik kongevalgt borgmester. Esbjerg Sogneråd var meget stridbart, og sognerådsformændene kom og gik – man nåede at have fire sognerådsformænd på fire år. Heldigt for dem var, at de bare skulle flytte ud til Jerne Sognekommune og bo der et par måneder for at blive frigjort fra deres politiske poster i Esbjerg. N. J. Poulsen var sognerådsformand det sidste år, inden Esbjerg blev købstad, og han fortsatte som medlem af det nye Esbjerg Byråd.¹¹

Landinspektør J. P. Madsens familiegravsted tæt ved de ledende pioner. Madsen selv udførte de fleste udstykninger i Esbjerg på den tid. I øvrigt var han mangeårig formand for Esbjerg og Omegns Plantningsforening samt formand for Esbjerg Husflidsforening og Esbjerg Afholdsforening. Selv om han var afholdsmand, blev han begravet forholdsvis tæt ved kromanden Morten Spangsberg. I 1906 skiftede familien navn til Mandal, men selv valgte han Madsen til sin gravsten. Foto: Torben E. Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Til de ledende pionerer hører også Esbjergs første læge Oscar Bruun (1848-1898). Han kom til byen som praktiserende læge i 1875 – året efter havnens åbning. I begyndelsen havde han svært ved at få patienter, da konkurrencen fra egnens kloge mænd og koner var hård, og det kunne være endt rigtig galt, da han efter knap et års tid i byen blev ramt af blåmuslingeforgiftning efter et besøg på Koldingkanten. Så mange relationer må han dog have fået i byen, at han kunne klare sig igennem og blive. Han vendte stærkt tilbage ved bl.a. at begynde at forske, og han blev den første esbjergenser, der skrev doktordisputats. Selvfølgelig om epidemiske sygdomme – det han så mest i sin klinik – og som også kom til at fylde i hans lokale virke og indsats. Han kæmpede for at løfte byens almene sundhedstilstand, og offentlig vandforsyning og kloakering blev nogle af hans politiske mærkesager. Plantningssagen var han også engageret i, og det var bl.a. hans fortjeneste, at den nuværende bypark fik løvtræer – den trætype savnede han og andre tilflyttere i det træfattige Esbjerg. Bl.a. på grund af hans indsats på det område blev Byparken kaldt Doktorens Anlæg i mange år. Som borger var han med i næsten alt, der rørte sig i byen. I levnedbeskrivelsen til Ordenskapitlet udtrykte han det selv således: "Som en af de ældste Borgere i denne unge By har jeg haft den glæde at kunne medvirke ved næsten Alt, der har haft Betydning for Byen."¹²

Omkring de ledende pionerers kvarter findes bl.a. repræsentanter fra Esbjergs grundtvigske miljø, vel bedst repræsenteret ved malermester Jakob Broch.¹³

En vigtig person omkring de ledende pionerer var landinspektør J. P. Madsen (1848-1920). Han købte gården Nygård i 1876 og drev den sammen med sin kone, der var mejerske, indtil den i 1895 blev udstykket til bebyggelse. I stedet opførte han ejendommen Torvegade 62, hvor han selv flyttede ind og virkede fra, især m.h.t. udstykninger. Han var også involveret i Esbjergs såkaldte vilde byplan fra 1897 – den dækkede hele Esbjerg Sognekommune og rummede en by med 100.000 indbyggere.¹⁴

Lidt uden for de ledende pionerers kreds står Sophus Severin Jespersen eller S. S. Jespersen (1845-1915). I 1893 blev han Esbjergs første herredsfoged og overtog ansvaret for den nye retskreds, der blev oprettet samtidig med ting- og arresthuset i Esbjerg. S. S. Jespersen kom så sent til byen, at han ikke havde mulighed for at præge byens udvikling særlig meget.

Herredsfoged S. S. Jespersens gravsten i forgrunden, mens de ledende pionerers kvarter skimtes i billedets øverste venstre hjørne. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Jens Peter Sundbos gravminde (t.v.) er meget specielt og ville være vanskeligt at holde intakt ved en flytning. Også det talte for at lade det blive stående. Chr. Bruuns gravminde ses bag hækken t.h. i billedet. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Dertil kom, at han var statsansat. Hans gravsten ligger derfor også i nogen afstand fra de ledende pionerer.

Modstandere i livet – afstand i døden

Nogle gravminder på kirkegården måtte helst ikke flyttes, for nogle af gravminderne var sat over folk, som ikke altid havde det lige harmonisk med omgivelserne. At redaktør Jens Peder Sundbo var én af dem vil næppe undre. Han kom til Esbjerg for at bygge den socialdemokratiske presse op og blandede sig som partiets udsendte i lokalpolitik, hvor ikke mindst skolespørgsmål og børns vilkår havde hans store interesse, og hvor han tydeligt viste sit engagement. Han mente f.eks. ikke, det var folkeskolens opgave at undervise i kristendomskundskab – det kunne klares i Søndagsskolen, hvor Esbjerg havde Danmarks største med 1.400 deltagere. Timerne i folkeskolen skulle bruges til undervisning i læsning, skrivning og regning, mente han. For at børnene ikke skulle gå i skole på tom mave, var Sundbo med til at indføre en skolebespisningsordning med morgenmad og frokost. En skolelægeordning, som fulgte elevernes vækst og helbred, stod også på hans program. Viste skolelægens undersøgelser, at børn var undervægtige eller ikke havde det så godt hjemme, blev de måske anbefalet at komme på sommerkoloni – i 1913 købte Esbjerg Kommune en ejendom i Sønderho på Fanø og indrettede den til feriekoloni for kommunens skolebørn. Mindre populært blandt børnene var nok skoletandlægeordningen fra 1907, men senere har de nok været taknemmelige for den kommunale indsats. Også voksnes uddan-

Sognepræst Chr. Bruuns gravsten har relieffet vendt mod kirke og missionshus. J. P. Sundbos gravsten er derimod ikke inden for synsfeltet. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

nelse havde hans opmærksomhed – han var idémænden bag oprettelse af Esbjerg Arbejderhøjskole i 1910, Danmarks første af sin art.

Derimod nævnte han aldrig, at hans kone Karen var jordemoder. Dermed var Jens Peder Sundbo jordemodermand, men det passede næppe så godt med hans selvforståelse.

Med sit engagement og sine stærke synspunkter var konflikter med andre i samtiden vanskelige at undgå. Den kongevalgte borgmester Jørgen Lyngbye var et oplagt mål for den diskussionslystne Sundbo, så der fortælles om byrådsmøder, der varede til kl. 03 og 04 om morgenen, da borgmester Lyngbye også gerne ville have det sidste ord.

Ellers var det Christian Bruun (1852-1926), Esbjergs sognepræst, der oftest måtte stå for skud. Christian Bruun var formand for skolekommissionen, og dér udspandt sig bl.a. diskussionerne om kristendomskundskab på skoleskemaet.¹⁵ I den diskussion var Chr. Bruun i lidt af et dilemma, for han var også formand for Søndagsskolen, men "af det gode" får man jo sjældent for meget, så Chr. Bruun talte for kristendomsundervisning begge steder. Sjældent så man J. P. Sundbo og Chr. Bruun optræde officielt sammen, men i annoncer om indsamling til "De Trængendes Jul" figurerede begge navne – dog med størst mulig afstand mellem hinanden.¹⁶

Af hensyn til den fortsatte ro på kirkegården lykkedes det at bibeholde de to gravstens oprindelige placeringer, så "de to herres blikke ikke mødes på kirkegården."

Redaktør Frederik Petersens imponerende gravsten i I. C. Møllerparken i tidstypisk skønvirkestil. Foto: Torben Meyer, 2015. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Skoleinspektør Nis Kristian Langvads gravsten. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Venner og meningsfæller rejste en stor gravsten for Frederik Petersen (1861-1913), der var redaktør af Venstreavisen *Esbjerg Avis* (i dag dagbladet *JydskeVestkysten*). Gravstedet ligger påfaldende langt væk fra én af hans store modstandere i livet, redaktør J. P. Sundbo fra Vestjyllands Socialdemokrat, som konsekvent kaldte ham for ”Frederik Forkert”. Sundbo ligger begravet uden for billedets venstre del og næsten helt inde under kirken. Det var dog hans eneste valg i 1919, da han skulle finde et gravsted til sin datter på kirkegården inde i byen og ikke ude på Kirkegården ved Gormsgade. Afstanden til Frederik Petersens gravsted blev således en tilfældighed, men en god historie. Foto: Torben Meyer, 2019. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Tilsvarende bibeholdt overlærer Nis Kristian Langvad (1843-1912) sin fred på kirkegården. Han kom til den første kommunale skole i Esbjerg som lærer i 1877 og blev efterfølgende overlærer, senere skoleinspektør og dermed den ansvarlige for skolevæsenets udbygning og udvikling – i samarbejde/dialog med J. P. Sundbo og Chr. Bruun så godt det nu lod sig gøre.¹⁷ Hvor de to sidstnævnte begge blev begravet tæt på kirken, fik Langvad ved sin kones død i 1904 et gravsted næsten så langt væk fra kirken som muligt. Dermed var der på forhånd lagt afstand til Bruun og Sundbo, som begge endte med at blive begravet tæt ved kirken.

I nogle tilfælde skyldtes afstanden mellem gravsten vilkårlige faktorer, men med den lille risiko for overfortolkning er historien alligevel god. Det gælder f.eks. det imponerende gravminde, venner rejste over redaktør Frederik Petersen, der sammen med sin kone Andrea ejede og drev først *Esbjerg Folkeblad*, senere *Esbjerg Avis*, der endte med at udvikle sig til dagbladet *Vestkysten* og nu dagbladet *JydskeVestkysten*. Den partipolitiske kamp på landsplan slog også hårdt igennem i den lokale presse og kom bl.a. til udtryk ved, at redaktør J. P. Sundbo fra *Vestjyllands Socialdemokrat* yndede at kalde sin kollega Frederik Petersen for ”Frederik Forkert”. På kirkegården fik Frederik Petersen dog fred – afstanden til Sundbo er stor, stenene vender begge to ud mod Jyllandsgade, og

på relieffet kigger Frederik Petersen væk fra såvel kirke som Sundbo og sognepræst.

Frederik Petersens gravsten er også interessant i en anden sammenhæng. På parkvandringerne spørges ofte, om ikke der i I. C. Møllerparken findes gravsten for betydningsfulde kvinder. Andrea Petersen, f. Küker, (1864-1927), kan være et kvalificeret bud på det, for efter mandens død drev hun avisen videre, inden hun i 1917 solgte den til aktieselskabet bag dagbladet *Vestkysten*.

Andre fortællinger der skulle bevares

De bevarede gravsten fortæller mange andre historier, som ikke skal fremhæves her, men næsten hver sten rummer oplysningerne om fødested historien om en person, der brød op fra fødeegnen og søgte lykken et nyt sted. Her fandt pågældende så en ægtefælle, som også var søgt mod Esbjerg. Kun få er født lokalt. Parkens gravminder giver dermed et udmærket grundlag for undervisning i geografi og demografi.

Apropos geografi er der også de mere specielle fortællinger, f.eks. om de sønderjyder der før genforeningen rejste fra her-tugdømmerne mod nord. Den svenske indvandring til Danmark er også repræsenteret, for svenskerne var i endnu højere grad end danskerne i opbrud på denne tid.¹⁸

Der er såmænd også et eksempel på et herskab, der flyttede sit tyende med til den nye by. Poul Breinholt boede på Mors, da Tietgen headhunted ham til jobbet i Esbjerg. Med sig

Marianne Niensens gravsten ved familien Breinholts gravsten i 1980. På pladen står: *Marianne Nielsen, f. Vestervig 24. sept. 1840, d. Esbjerg 6. feb. 1914. Hun tjente familien Breinholt i trofasthed fra 1. maj 1866 til sin død.* Foto: Brian Kristensen. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Peder Hansens gravsten står i ensom majestæt som minde om en betydningsfuld social indsats i Esbjerg og på landsplan. Kromand Morten Spangsbjergs gravsten står i nærheden af det store træ t.h. i billedet. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

T.v. gravstenen for Niels M. og Kirstine Gram. T.h. gravstenen for deres søn Okke Br. Gram, som var præst i Tim og Madum sogne, da han døde af bughindebetændelse i 1934. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

tog Poul Breinholt familiens tjenestepige Mariane Nielsen, som var blevet fæstet den 1. maj 1866. Hun blev hos familien resten af sit liv og blev begravet i familien Breinholt's gravsted, dog med egen gravsten.

Afholdsbevægelsen stod stærkt i Esbjerg, og afholdslojerne eller afholdsselskaberne var mange. Deres navne var optimistiske: Håbets hjem, Hjemmets Vel og Frihedstempleet. Tidligere borgmester Moten Mortensen mener, at der var ca. 2.800 organiserede afholdsfolk i Esbjerg omkring 1900. Det svarede til ca. 22% af indbyggertallet, hvilket er sammenlignet med landsgennemsnittet på 7%. Lokalhistorikeren Verner Bruhn vurderer, at afholdsbevægelsen var den største, folkelige bevægelse i Esbjerg, og at dens betydning var stor, selvom foreningerne jævnligt måtte "stryge en broder" af medlemslisten. Deres aktiviteter var også omfattende, for der blev afholdt foredrag, teaterforestillinger, udflugter og agitationsmøder.¹⁹

Edith Nielsens gravsten i I. C. Møllerparken er fortællingen om hvor farligt, det kunne være at stikke sig på en nål før penicillinets fremkomst. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Afholdsbevægelsen er også smukt repræsenteret i I. C. Møllerparken med Peder Hansens gravsten, som taknemmelige ordensfæller rejste.

Den tid er fjern, hvor børn ved konfirmationen rykkede fra afholdsløgens børneløge op i voksenløgen ved at få et med-

lemskab i konfirmationsgave. Afholdssagen i Danmark står ikke stærkt i dag, og i Esbjerg er der ikke længere aktive loger. Det er derfor næsten symbolsk, at Peder Hansens gravsten i dag står ene og forladt i I. C. Møllerparken – i god afstand fra kromand Morten Spangsbergs gravsten.

Der er også sikret bevaring af gravsten, der rummer fortællingen om tidlig social mobilitet. Niels M. Gram (1871-1953) var møllersøn fra Endrup, men gik andre veje. Som 25-årig blev han ansat på Esbjerg Andels Svineslagteri, hvor han begyndte som ekspedient og arbejdede sig op til en stilling som forvalter, en stilling han havde til sin pensionering i 1939. I 1927 måtte han begrave sin hustru Kirstine Gram (1868-1927). Syv år senere, i 1934, måtte han begrave sin søn Okke Br. Gram (1895-1934). Efter at være blevet student fra Esbjerg Statsskole læste han teologi ved Københavns Universitet. Derefter arbejdede han ved K.F.U.M. i København. I 1920 blev han sognepræst for Tim-Madum menigheder, men døde allerede i 1934 af bughindebetændelse, kun 40 år gammel. Menighederne i Tim og Madum Sogne rejste stenen i Esbjerg for deres afdøde sognepræst.

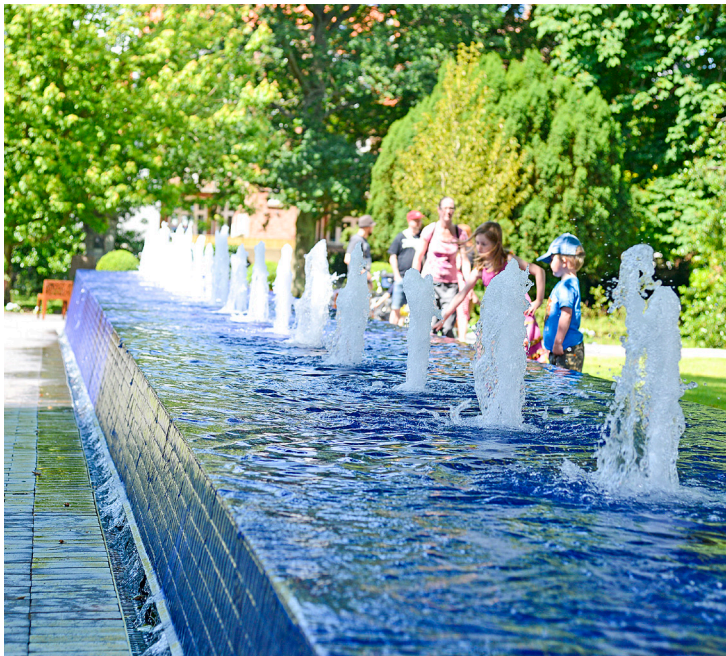
I.C. Møllerpladsen i I. C. Møllerparken i Esbjerg i juni 2013, samme måned som parken blev indviet. Foto: Torben Meyer.

Vinterstemning i I. C. Møllerparken med Vor Frelsers Kirke i baggrunden, januar 2014. Foto: Torben E. Meyer.

Død af betændelse – ja, medicinhistorie gemmer der sig også bag gravmindernes fortællinger. Ved hver eneste parkvandring gør det korte stop ved Edith Niensens ganske almindelige gravsten et stort indtryk, og eftertænksomheden sætter ind. Edith Nielsen (1908-1934) var gift med bagermester Stig Nielsen i Danmarksgade 23. Hun stak sig på en nål og døde et par uger senere, kun 26 år gammel. Hvad har penicillinet dog ikke betydet.

Legende børn ved springvandet Den Blå Sten, juli 2013. Foto: Jørgen Dieckmann Rasmussen.

Parken skabes

Overvejelserne om stenenes placering var således mange, og i efteråret 2012 gik arbejdet med anlæggelsen af parken i gang. Det var omfattende, for ud over flytning af ganske mange gravsten skulle de alle sammen sikres med gode og stærke fundamenter, så de ikke væltede eller kunne væltes. I midten af november var arbejdet i en god gænge, og alle var fortrøstningsfulde. Støbearbejdet på vandkunsten *Den Blå Sten* var godt undervejs, gravsten blev taget op og lagt hen med henblik på genplacering eller flytning.

Cyklister og fodgængere på I. C. Møllers Plads i I. C. Møller Parken under DGIs landsstævne i Esbjerg i juli 2013. Foto: Jørgen Dieckmann Rasmussen.

Men så bankede vinteren pludselig på. Med udgangen af november satte frosten ind, og den varede næsten til udgangen af april 2013. Snefaldet var begrænset, men kulden gjorde det svært for anlægsarbejderne at lave jordarbejde, og arbejdet med *Den Blå Sten* blev i perioder sat i bero. Frosten var simpelthen for hård. Med en koncentreret indsats lykkedes det dog at få parken klar til åbningen den 22. juni 2013.

Den færdige park

At vejret på åbningsdagen ikke var det bedste, kunne der ikke gøres meget ved, men deltagerne kunne både se og fornemme, at indsatsen havde gjort en forskel. Der var kommet nye genveje i centrum med mulighed for at nyde bl.a. de store, gamle rododendron, som med deres blomsterflor fylder parken med skønne blomster i mange farver i forsommeren.

Inventaret er anderledes end andre steder i Esbjergs byrum – det er fra det italienske firma Metalco. Og på Solpladsen i parkens nordlige ende er der mulighed for at nyde solen fra tidlig morgen til sen aften.

De mindre klasser i Danmarksgades Skole og Sankt Nikolaj Skole har taget parken til sig og bruger den bl.a. til rundbold og motion. Der skydes genvej gennem parken af mange mennesker, som næppe ellers ville have gået ind over en kirkegård. Selv om vinteren, når der kun er isblomster at se, vidner mange fodspor på parkens gange om flittig brug.

En attraktion i sig selv er Vandstenen eller Den Blå Sten. Vand har i sig selv en dragende kraft, og på varme sommerdage bruger byens børn den nye bademulighed i centrum. Kommer grupper af unge mennesker forbi i festlige sammenhænge, kan lettere opstemte deltagere godt ende på Den Blå Sten. Vandet springer dog ikke altid – dels er der kun vand i anlægget fra 1. maj til 1. oktober, dels er anlægget slået fra på dage med kraftig blæst for at minimere vandspildet. Springvandet kan dog aktiveres for en kortere periode med en sms-funktion.

Den 18. december 2015 skete der yderligere nyt i I. C. Møllerparken, idet Esbjerg Fonden opgraderede parken ved at lade den oplyse, så den blev et mere trygt sted om aftenen.²⁰

Tilbage står så den bredere formidling. Foreløbig er der modtaget 25.000 kr. til opgaven, men der er et stykke vej endnu, inden fortællingen om menneskeskæbnerne bag parkens gravsten er faldet på plads.

Noter

- 1 Esbjergs befolkningstal i Esbjerg Leksikon på www.esbjergkommune.dk
- 2 Bruhn, Verner, *Kirkeliv i Esbjerg. Vor Frelzers Kirke i 100 år*, Esbjerg 1987, 31ff.
- 3 Alkærsig, Søren, *Esbjerg havn og by*. Bd. II. Esbjerg 1914, 65 og Bruhn, Verner, *Esbjergs historie* bd. 2. En by bliver til. Esbjerg 1994, 243.
- 4 Bruhn, Verner, *Kirkeliv i Esbjerg. Vor Frelzers Kirke i 100 år*, Esbjerg 1987, 33.
- 5 Ibid, 14ff.
- 6 Ibid.
- 7 Rapporten findes i Esbjerg Byhistoriske Arkiv, og stenene fra 1980-gennemfotograferingen er tilgængelige online via EBA-mediearkiv.
- 8 Lov nr. 268 af 22. maj 1986 om folkekirkens bygninger og særligt bevaringsværdige gravminder.
- 9 Mødet er refereret efter hukommelsen – jeg deltog som repræsentant for gravstensregistratorerne.
- 10 Bruhn, Verner, *Kirkeliv i Esbjerg. Vor Frelzers Kirke i 100 år*, Esbjerg 1987, 31ff og Bruhn, Verner, *Esbjergs historie* bd. 2. En by bliver til. Esbjerg 1994, 151.
- 11 Levnedsbeskrivelse i Ordenskapitlet, renskrevet og publiceret på www.esbjergbyhistoriskearkiv.dk under menuen Søg i arkivet, Personer, Erindringer, Poulsen, Niels Jørgen.
- 12 Levnedsbeskrivelse i Ordenskapitlet, renskrevet og publiceret på www.esbjergbyhistoriskearkiv.dk under menuen Søg i arkivet, Personer, Erindringer, Bruun, Oscar Jacob Ludvig samt Lauridsen, John T. Oscar Bruun. Læge i pionertidens Esbjerg. Esbjerg 1996. Passim.
- 13 Broch, Jørgen, *En håndværkerfamilie i Esbjerg. Familien Broch – Fra Middelfart over Bogense og Kolding til Esbjerg*, Esbjerg 2008.
- 14 Bruhn, Verner. *Esbjergs historie* bd. 2. En by bliver til. Esbjerg 1994, 113.
- 15 Adolphsen, Werner, *En by og dens skole. Folkeskole i Esbjerg 1868-1994*, Esbjerg 1997, 31ff.
- 16 Annonce i Esbjergs aviser december 1906, se EBA Mediearkiv 22481-070.
- 17 Adolphsen, Werner. Op.cit. passim.
- 18 Håkonson, Mathias Christian, *Esbjerg – barndommens by: En snedkers erindringer fra tiden omkring århundredskiftet*, Esbjerg 1978.
- 19 Bruhn, Verner. *Esbjerg – by og borger. Dagligliv ved århundredskiftet og i trediveerne*. Esbjerg 1972, 95
- 20 *JydskeVestkysten* den 19. december 2015.